

Euskal testu ahantzi bat frantses komedia batean

RICARDO GÓMEZ
(EHU)

Abstract

In this paper a short basque text included in a french comedy from XVIIIth century is published and analyzed. That text appears in the second scene of the Raymond Poisson's comedy, Le Poète Basque. It seems difficult to specify which variety of Basque is used by Poisson; anyway, I try to demonstrate that text shows characteristics of the dialects of Labourd and Low Navarre.

Urri bide dira euskal testu zahar ezezagunak aurkitzeko aukerak. Ugariagoak, ordea, testu ahantziak berraurkitzekoak. Eta horrelako izkribu baten berri eman nahi dut lantxo honetan. Aurkezten ditudan euskarazko lerrook Raymond Poissonen *Le poète basque* izenburuko komedian azaltzen dira. Entziklopediek dioskute Raymond Poisson Parisen sortu zela 1633an eta bertan hil 1690ean. Aktore eta antzerkigile bait zen, Luis XIV.ak Parisa eraman erazi zuen eta hogeitamar bat urtez hiriburuko ikusle goaren artistarik maiteenetarikoak izan omen zen. Aipaturako lana ezezik, beste anitz komedia ere idatzi zituen, bai bertsoz bai hitz lauz, hala nola *Le sot vengué*, *Le baron de la Crasse*, *Lubin*, *Le jou de qualité*, *L'après-souper des auberges*, *Les faux moscovites*, *Les femmes coquettes* eta *L'Académie burlesque*. Antzerki munduko dinastia baten iturburua izan zen. Haren semea Paul (1658-1735) eta bilobak Philippe (1682-1743) eta François (1696-1753) ere aktore ezagunak izan ziren.

Le poète basque ekitaldi bakarreko komedia hau 1669. urtean argitaratu zen lehenbiziko eta hamar urte beranduago Jean Ribou-k Poissonen beste zenbait lanekin batera berrargitaratu zuen Parisen *Les Oeuvres de M. Poisson* izenburupean. Euskarazko zatia 1679ko bigarren argitalpen honetan 201-202. orrialdeetan agertzen da. Poissonen komediek bigarren edizio bat izan zuten 1743. urtean eta, orobat, antzerki lan bilduma ezberdinetan agertu¹. Euskarazko zatiari bagagozkio, aldiz, M. Burgaud des Marets-ek Ribouren bildumako testuan oinarriturik argitara eman zuen Bordelen 1856an, bi aletako argitalpena hain zuzen. Ale haietako bat Bonaparte printzearen liburutegian zegoen² eta

(1) Ik. Bilbao (1976: s.v. POISSON, RAYMOND). Vinsonek (1891-1898: 706) 1723. urtea ematen du bigarren ediziorako.

(2) Ik. Collins (1894: 793. zenb.) eta Vinson (1878: 238; 1891-1898: 305). Bonaparteren ale horren kopia mikrofilmata gordetzen da Gasteizko Filologi eta Geografi-Histori Fakultateko Koldo Mitxelena Bibliotekan. Marian Egaña eta Esperanza Ifurrietari, Koldo Mitxelena Bibliotekako lehengo eta gaurko zuzendaria, hurrenez hurren, direnei eskertu nahi dizkiet Poissonen lanak lortzeko egin dituzten ahaleginak.

bestea salgai jarri zen, Vinsonek dioenez, 1873ko maiatzaren 17an, bi libera ordaindu zelarik. Halaber, Vinsonek berak argitaratu zuen zati hau 1743ko edizioaren aldaerak eta testuaren iruzkina gehituz (Vinson, 1878).

Komediaren argumentua honela labur daiteke: André Dominique Jouanchaye, Urduña («Ordogna») hiriko batxiler eta antzerkigilea, bere herrian duen ospeak bultzaturik Frantziara abiatzen da bere komediekin hango antzezleriak liluratu asmoz. Frantziako komedianteek berataz trufa egingo dute, areago poeta euskaldunaren antzezmodua ezagututakoan. Bada oso teoria “ekonomikoa” du poeta euskaldunak antzerkigintzaz; lanak aktore gutxiarekin, bakoitzak paper ezberdinak jokatzen dituelarik, antzeztea proposatzen die frantsesei, dekoratu gutxi eta aktore zenbaiten ordez egur-pilak erabiliz.

Lehenbiziko agerraldian frantses aktore bi, M. de Hauteroche eta Mlle Poisson, poeta euskaldunaren etorreraz trufatzen dira, «car un poète Basque est un Animal rare»; M. de Hauterochek antzerkiko atezainari agindu dio poeta euskaldunari harrera “ona” egin diezaiola. Bigarren agerraldian, Calaziousko baroia sartzen da eta bi aktoreekin mintzatzen. Hirugarrenean, poeta euskalduna heltzear bait dago, aktoreak izkututzen dira, baroia bakarrik utziz. Laugarren agerraldian, euskarazko zatia duen hartan alegia, poeta euskalduna, Bidache haren morroia eta Godenesche (*Goyeneche*-ren ordez) poeta-ikaslea sartzen dira, antzerkian izandako harreragatik aski haserreturik, eta baroiarekin topo egiten dute; une horretantxe kokatzen da euskarazko zatia. Ondoren aurkezten dudana Ribouren edizioan agertu zenaren arabera transkribatu dut³.

SCÈNE IV.

LE POÈTE, BIDACHE, GODENESCHE, LE BARON..

LE POÈTE: Bidache, ago quiblean.

BIDACHE: Non bestituco naïs.

5 LE POÈTE: Choco batean carsadi.

BIDACHE: Ah arrata besala nouté, eta estaqui equitécoua.

GODENESCHE: Broutala, da bortalçaina.

LE POÈTE: Erran dereau cerbait gauça.

GODENESCHE: Eleina emenderaut biga edo hirour on soufflet.

10   Eta sonbait ostico.

LE BARON: Comment! Ils parlent Vasque! Ah le plaisant Auteur!

S'ils ne parlent François je suis leur serbiteur.

LE POÈTE: Il vouloit m'insulter.

LE BARON: Ah? j'entends.

15 LE POÈTE: Et sans cause?

GODENESCHE: C'est un brutal portier.

LE POÈTE: T'a-t'il dit quelque chose?

GODENESCHE: Non, mais m'a donné deux ou trois bons soufflets.

Et quelques coups de pieds...

Ribouren edizioari eginiko aldaketak gutxi izan dira, haietako batzu Vinsonek (1878) jadanik markatuak. Lerroen banaketa moldatu dut eta hitz zatiketa gaurkoku; gainerako zuzenketak < ç > behar den tokian ezartzera mugatu dira. Horrelaxe

(3) Aldaketa bakarra arrazoi tipografikoengatik < j > luzeen ordez < s > laburrak ezartzea izan da. Originalean ingurune orotan ageri da luzea, hitz azkenean izan ezik.

irakurtzen da originalean: 3 *qui belean*, 4 *best i tu conais*, 6 *besa la*, *equité coua*, 7 *bortal caina*, 8 *gavea*, 10 *son bait*.

1743ko edizoaren aldaerek (A) —beti ere Vinsonen arabera— eta 1856ko berrargitalpenekoek (B) ez dute oso informazio interesgarririk eskaintzen; halere honetara nahi ditut, irakurleak ahalik eta datu gehien izan dezan: 4 *conais* B, 6 *ab* A, 8 *dereau* A, 9 *emendaraut* A. Vinsonek, hemen bezala, 1679ko edizioari jarraitu zion⁴; alabaina 8 *derean* eta *gavea* aldaerak dakartza, transkribapen okerrak ez baldin badira behintzat. Esan behar, bestalde, B-ren lerroen banaketa ez datorrela bat originaleko bertsoekin eta 11. lerroko *vasque* hitzeraino soilik heltzen dela.

Puska honen esanahia gehienbat ulergarri gertatzen da berez eta azken lerroetako frantses itzulpenaren laguntzaz. Guztiarekin ere, arretaz iruzkintzea merezi dute zenbait formak⁵:

3. *quibelean*: Vinsonek *quibelean* irakurtzea proposatzen du eta arrazoizkoa dirudi, ahoskabetun aldaera *Refranes y Sentencias*-en (239, 466) eta —honetatik hartua— Larramendiren Eranskinean (s.v. *espalda*) soilik ageri bait zaigu (cf. Mitxelena, 1970: 86). Gainera, < g >-ren ordez < q > grafema erabiltzearen beste adibide bat dugu testuan bertan 6. lerroko *equité coua*-n.

4. *best i tu conais*: < ai > digramak diptongoa gorde eta frantses ahoskera eragotzi gura du. Adibide honetan ederki isladatzen da testuan barrena mantentzen den txis-tukari apikari eta bizkarkarien grafien nahasketa, ez soilik ekialdean aski zaharra den leherkari aurreko ingurunean; ik. halaber 6 *besala*, *estaqui*, 10 *sonbait*.

5. *carsadi*: bigarren osagaia argia da, 'hadi' aginterazko adizkia hain zuzen; leheneko *cassa* irakurketa gerta baledi, erka liteke, Vinsonek ere egin bezala, frantsesezko *casser* 'izkutatu, gorde, estali' aditzarekin. Zailago Azkuek dakarren *kasatu*-rekin, ez bait du adiera aproposik testuaren esanahiarekin egokitzeke: 'jaurti, bota; adabatu, betatxuak ezarri; barreiatu'. Esan behar ez dudala beste inon aurkitu *kasatu* aditza testu honetan dukeen esanahiarekin.

6. *arrata besa la nouté*: bai adizki honetan bai lerro beronetako *equité*-n azentuaren eginkizuna bokalaren ahoskatzea segurtatzea da, frantsesezko ortografian ohi bezala. *Nute* adizkiak testu honetako hizkeraren ekialdeko etorkia salatzen du nabarmenki; zehatzago esan, behe-nafarrera dela esan genezake gehiegi okertu gabe (cf. Yrizar, 1981: 35 hh).

estaqui: *estaquit* irakurri behar dugu; orobat Vinsonek.

equité coua 'egitekoa': < g > —> < q > aldaketarako, ik. 3. lerroko *qui belean*. Vinsonek 'ce qu'il y a à faire' itzultzen du.

7. *Bortal caina* 'atezaina': dagoeneko Leiz *borthalzain* eta S. Pouvreauren hiztegian *bortazain*. Ekialdeko hitza dugu *bori(h)a*. Azkuek ez dakar 'ate' adierarekin, bai ordea 'baserria' esan nahi duela; Lhandek zubererazkotzat bakarrik jo arren, behe-nafarreraz eta lapurteraz ere aurki dezakegu, besteak beste Laneufvilleren kateximan eta Eguia-teguy, Goyhetche eta Haranederren lanetan. Axularrek irakurleari egindako hitzazurrean bakarrik erabiltzen du: «batac [erraiten du] athea, berceac, bortha». Datu berriagoak eskaintzen dizkigu joan den mendean Sacaze-ek jaso testuetatik Allièresek moldatu zuen atlasak⁶ (ik. 1961: 55. mapa). Hegoaldean erronkarieraz aurkitzen du-

(4) Ez bide zuen 1669ko edizioa ezagutzen, ez bait du inon ere haren berririk ematen.

(5) Ene esker ona adierazi nahi diet Joseba Andoni Lakarra eta Blanca Urgelli hitz hauetariko zenbaitzez eman dizkidaten ohar eta berri interesgarriengatik.

(6) Cf. Allières, J., 1960, «Petit atlas linguistique basque français "Sacaze"», VIA DOMITIA VII, 205-221 eta 1961, «Petit atlas linguistique basque français "Sacaze" (cont.)», VIA DOMITIA VIII, 81-126.

gu Azkuek dakartzan *bortabarne* eta *bortarri*-n behinik behin.

8. *Erran dereau*: zuzenketa arriskutsua eskatzen du. Vinsonek *derauc* irakurtzea proposatzen du, frantsesezko itzulpenean oinarriturik seguruenara («t'a-t-il dit»). Irristakorregia ez izatearekin, esanahia gordetzea lortzen du irakurketa honek. XVI eta XVII. mendean honelako adizkiak aurkitzen ditugu, aldaerak aldaera, ipar-ekialdeko autoreetan: Etx *darau-* eta *derau-*, Leiz *drau-*, Ax *dera(u)-*, Etx Zib *dar-*, Belpeyre *deri-*, etab. (ik. halaber Ithurry, 1895, 122 hh). Baina kontutan izan behar honelako formak oso mendebalderantz (eta hegoalderantz) sartzen direla, esaterako *drau-* agertzen zaigu goi-nafarrerazko eztei promesetan, Lizarraldean eta Iruñaldean (cf. Lafon, 1943: II, 37 eta TAV 3.1.20., 3.2.6.).

cerbait gauça: *cerbait* zenbatzaile gisa erabiltze hau ekialdeko euskalkien ezaugarria da. Cf. Etx *cerbait obra eguitera*, Joann *cerbait gauça*.

9. *Eleina*: Vinsonek *Es beina* irakurtzen du, oraingoan ere frantsesezko testua due-la euskarri («Non, mais»); < j > batetik abiatzen bagara, < l >-rekin nahastea ez da hain bitxia; guztiarekin ere, < l > horretan txistukaria ezezik, ezpainkaria ere urtuko zatekeen. Halaber, *beina*, nik dakidala bederen, ez litzateke beste inon dokumentatuko. Proposa daiteke, bada, *beina*-ren orde z behe-nafarrerazko *baina*, zubererazko *ben* edo are behe-nafarrerazko *bana* irakurtzea (ik. Allières, 1961: 71. mapa); azken bi kasuetan ezpainkariaren aztarnarik genuke < e > grafeman.

emenderaut: «il m'a donné» frantses itzulpenean. Hortaz *eman* irakurri behar dugu lehenbiziko atalean. Adizki laguntzaileak berriz ere ekialdeko forma hartzen du eta 8. lerroko zuzenketa berme har dezakegu.

on soufflet: bitxia da hitz hauen ordena; maileguaren eragin bortitzagatik edota adjektiboak bi hizkuntzetan duen antzagatik (*on / bon*) gertatzen dela pentsatzea ez dakit arrazoi pisuzkoa izan daitekeen, baina hoberik ezean azalpen horiei eutsi behar-ko diegu.

10. *son bait*: hau ere ekialdeko aldaera da, baina oraingoan lapurtera kanpo uzten duelarik, antza. Ax *cembait*, Leiz *cembeit* ditugu, baita Etx *cenbait*, *ceynbayt* eta Lapur-diko behe-nafarreraz idatzitako Harrieten gramatikan (1741) *cembait* (baina *çoin*) ere. Alabaina, *Erizkizundi Irukoitzako* emaitzak aintzat hartuz gero, bertan antzeman dai-teke *zoin* eta *zombat* formak lapurteran barrena sartu direla, lehen Urruñe, Ainhoa, Sara eta Arankoitzen eta bigarrena azken honetan jaso zelarik.

Guzti hau ikusita ere, zail da erabat zehazten nongo euskara ote darabilen testu labur honek, horrelako gauza bat erabat zehaztu ahal bada kasu honetan. Ipar-ekialdeko hizkera da, dudarik ez. Vinsonek (1878: 237) lapurtera edo hobe mendebaldeko behe-nafarrera zela markatu zuen⁷. Garai hartako euskalkien mugez dakigun apu-

(7) Baieztape honekin Leizarragaren hizkerarekin parekatzen zuen, nonbait. Ez da ahantzi behar Vinsonek idazten zuen urte haietan oraindik eztabaidan zegoela —orduko guztiak bezala eztabaida sutua bestalde— zein zen Leizarragak bere lanetan zerabilen euskalkia. Izan ere, Vinsonek Poissonen testua argitaratu zuen garaian lapurterazkotzat, behe-nafarrerarekin nahastua, hartu bazuen ere (ik. esaterako Vinson, J., 1874, «Le verbe basque», *RLPbC* VI, 238-253., eta 1875, «Le verbe auxiliaire basque». *RLPbC* VII, 322-347., bietan erreplikatzeko bait da «labourdin mêlé de bas-navarrais» adierazpena), 1884ean mendebaldeko behe-nafarrera dela dio eta beranduago, 1888an, lapurteratik gertu dagoen hizkera dela, lapurtera bera ez bada. Bonapartek, bere aldetik, Leizarragaren euskalkirako "lapurtera zaharra" deitura sortu zuen eta behe-nafarrerazko eta batipat zubererazko forma batzu sartzen zituela ohartu ere. Van Eysek, zehazkizun gehiegirik eman gabe, behe-nafarrera eta lapurtera zela zioen.

rra eta Poissonen testuaren laburra eta iluna gorabehera, nik neuk, bataren edo bestearen alde makurtu gabe, esango nuke zati honetan lapurteraren eta mendebaldeko behe-nafarreraren, bien, ezaugarriak isladatzen direla.

Adizkiei dihoakienez, bi euskalki hauexetan aurkitzen ditugu *derauc* eta *deraut* erakoak. Lapurteran soilik *nais* eta, aldiz, behe-nafarreran soilik *nute*. Izenkien barnean gutxiago zehaz daiteke, baina iparraldekotzat har ditzakegu *biga* eta *hirour* zenbakiak eta *bortalçaina* izena, hala nola behe-nafarrerantz isuriagoa *son bait*.

Bukatzeko, diodan Vinsonek euskalki nahasketa honetarako arrazoi bat bilatu nahi izan zuela Poissonek testua nola idatziko zukeen aintzat hartuta. Bere eritziz, Parisen idatziko zuen diktaturik, seguruenik herria aspaldi utzia zuen morroi euskaldun batek diktaturik, hain zuzen ere.

BIBLIOGRAFIA

- Bilbao, J., 1976, *Eusko Bibliographia* (VI. lib.: Navarra-Poyd), EGIPV, Auñamendi, Donostia.
- Collins, V., 1884, *Attempt at catalogue of the library of the late Prince Louis-Lucien Bonaparte*, Sotheran & Co., London.
- Ithurry, 1895, *Grammaire basque. Dialecte labourdin*, Lamaignère, Baiona. Berrarg. fak.: Hordago, Donostia, 1979.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Delmas, Bordel. Berrarg. fak.: Elkar, Donostia, 1980.
- Mitxelena, K., 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbo.
- Mitxelena, K.-Sarasola, I., 1990 [1964-1983], *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, (ASJU-ren Gehigarriak, 11), GFA-EHU, Donostia.
- Poisson, R., 1679-1681, *Les Oeuvres de M. Poisson*, J. Ribou (arg.), Paris.
- _____, [1856], *Passage en langue basque, extrait du poète basque, comédie de Poisson, édition de Jean Ribou*, Paris, M. DC. LXXXIX., s.l.
- Vinson, J., 1878 [1873], «Un vieux texte basque», in Hovelacque, A. & Vinson, J., *Études de linguistique et d'Ethnographie*, C. Reinwald, Paris, 234-238. Lehen arg.: *Impartial des Pyrénées et des Landes*, (1873ko ekainak 5).
- _____, 1984 [1891-1898], *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo* (ASJU-ren Gehigarriak, 9), Donostia.
- Yrizar, P., 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, bi liburuki, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia.